

Η συμβολή του Χρήστου Λαμπράκη στη διαμόρφωση της σχέσης κοινωνίας, πολιτικής και πολιτισμού κατά τα πρώτα χρόνια μετά την ανάληψη της ηγεσίας του ΔΟΛ

Σκούρα Ευαγγελία Μεταδιδάκτορας Ερευνήτρια στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Είναι Αύγουστος του 1957 όταν ο 23χρονος Χρήστος Λαμπράκης αναλαμβάνει εν μία νυκτί την ηγεσία ενός σημαντικού εκδοτικού ομίλου, μέσα σε μία περίοδο αναβρασμού σε όλα τα επίπεδα. Η μετεμφυλιακή κοινωνία συνεχίζει να ταλανίζεται από παθογένειες και η χώρα προσπαθεί να βρει βηματισμό και να οδηγηθεί στον εκδημοκρατισμό και την εξυγίανση του δημόσιου βίου, εν μέσω μία μεταβατικής εποχής όπου όλα αλλάζουν. Τα ήθη, οι τεχνολογικές εξελίξεις, τα πρότυπα, η οικογένεια, η όψη των πόλεων και εν γένει η αντιλήψη για τον κόσμο. Έρχονται στο προσκήνιο και ανασημασιοδοτούνται έννοιες όπως ο φεμινισμός, η ισότητα, ο ρατσισμός, ο εθνικισμός. Συνολικά έχουμε μια μεταβαλλόμενη παγκόσμια κοινωνία μέσα σε συνθήκες ψυχρού πολέμου και ταυτόχρονα μια εθνική κοινωνία με ανοιχτές τις μετεμφυλιακές πληγές, που έχει την ίδια ώρα να ανταποκριθεί σε προκλήσεις, όπως ο εκσυγχρονισμός, η ανάπτυξη και η ευρωπαϊκή προοπτική.

Δίπλα σε όλα αυτά υπάρχει ο πολιτισμός. Πολλοί είναι εκείνοι που υποτιμούν τον ρόλο του πολιτισμού, θεωρώντας ότι σε τέτοιες συνθήκες πρόκειται για μία περιττή «πολυτέλεια», όμως παράλληλα αυξάνονται οι φωνές όσων υποστηρίζουν ότι ο πολιτισμός αποτελεί διέξοδο και μέσο εξυγίανσης πολλών δυσλειτουργιών. Δεν είναι τυχαίο ότι ο πολιτισμός την περίοδο αυτή έχει μετατραπεί σε βασικό εργαλείο πολιτικής του ψυχρού πολέμου στο πλαίσιο του αποκαλούμενου «πολιτιστικού ψυχρού πολέμου» (Rominj & Scott-Smith & Segal, 2012; Scott-Smith, 2002; Westad, 2017).

Ο πολιτισμός έχει να απαντήσει και να υπερβεί μια σειρά από δυσκολίες: λογοκρισία, πολιτικές σκοπιμότητες, κατοχικά και εμφυλιακά τραύματα και η μετουσίωσή τους σε τέχνη, αφομοίωση νέων τάσεων και πολλές ακόμα παραμέτρους που αποδεικνύουν ότι πρόκειται για μία εποχή μεταβατική σε όλα τα επίπεδα, παρομοίως και στον πολιτισμό.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες ο νεαρός Χρήστος Λαμπράκης αναλαμβάνει να φέρει σε πέρας μια εξαιρετικά δύσκολη αποστολή. Να συντονίσει, να βρει τις ισορροπίες, να κατανοήσει σε βάθος όλες αυτές τις παραμέτρους και να δημιουργήσει ένα δικό του εκδοτικό στίγμα, δίνοντας έτσι βιωσιμότητα στο Συγκρότημα. Το γεγονός ότι είχε μεγαλώσει σ' ένα σπίτι με μεγάλη κινητικότητα εκδοτικού και πολιτικού κόσμου, καθώς και το ότι υπήρξε διευθυντής του περιοδικού «Ταχυδρόμος» από το 1954, δεν ήταν αναγκαστικά επαρκείς συνθήκες για ένα τόσο μεγάλο εγχείρημα σε μία τόσο νεαρή ηλικία. Παρόλ' αυτά, ο Χρήστος Λαμπράκης δείχνει εξαρχής ότι δε θα κινηθεί στη «σκιά» του πατέρα του, καθώς και ότι διαθέτει ένστικτο επιβίωσης στον εκδοτικό χώρο και ανάστημα τέτοιο που θα επέτρεπαν να κερδίσει το στοίχημα, φέρνοντας ένα αέρα ανανέωσης στο Συγκρότημα.

Σε συνέχεια όλων των παραπάνω, ο Χρήστος Λαμπράκης εισέρχεται στον εκδοτικό στίβο το 1957 με την πρότερη εμπειρία του συντάκτη του *Βήματος* και της διεύθυνσης του *Ταχυδρόμου*. Ειδικότερα ο *Ταχυδρόμος*, ήταν ένα περιοδικό ποικίλης ύλης με έμφαση στον πολιτισμό και την τέχνη, που φιλοξενούσε όμως παράλληλα κείμενα και σχόλια γύρω από την πολιτική και την κοινωνία. Η τριετία κατά την οποία ο Χρήστος Λαμπράκης είχε αναλάβει διευθυντικά καθήκοντα στο περιοδικό είχε δώσει μια εμπειρία στον νεαρό εκδοτή που, μπορεί να μην ήταν χρονικά μεγάλη, αλλά βρισκόταν σε μια κατεύθυνση που συμβάδιζε με τη φιλοσοφία του Χρήστου Λαμπράκη: Πολιτική, κοινωνία και πολιτισμός σε αगाστή σύμπραξη.

Οι συνεργάτες του Χρήστου Λαμπράκη

Ο Χρήστος Λαμπράκης είχε συνοδοιπόρους σε αυτό του το εγχείρημα ανθρώπους σημαντικού βεληνεκού, που είτε βρίσκονταν ήδη στο Συγκρότημα είτε ήρθαν στη συνέχεια ως νέοι συνεργάτες. Για παράδειγμα στα Νέα προϋπήρχαν και συνέχισαν να συνεργάζονται ο διευθυντής του εντύπου Κώστας Νίτσος, ο οποίος ήταν ένας άνθρωπος με μεγάλη αγάπη για τον πολιτισμό και ειδικά για το Θέατρο, ο Χρήστος Καβαφάκης, οι έρευνες του οποίου συνέβαλαν στην επιτυχία της εφημερίδας, κι άλλοι αξιόλογοι συνεργάτες. Σημαντικοί επίσης για το Συγκρότημα ήταν άνθρωποι με μεγάλη εμπειρία, όπως ο Δημήτρης Ψαθάς με τα

περίφημα χρονογραφήματα του, νεότεροι συνεργατές που έφεραν μια «φρέσκια ματιά», όπως ο Λέων Καραπαναγιώτης, καθώς και γελοιογράφοι όπως ο Φώκος Δημητριάδης και ο Κώστας Μητρόπουλος εν συνεχεία, οι οποίοι είχαν αναγάγει τη γελοιογραφία σε τέχνη. Επίσης, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν συνεργάτες που βοήθησαν τον Χρήστο Λαμπράκη να αναδείξει τον πολιτισμό ως πυλώνα της κοινωνίας, όπως έκανε ο Γιώργος Σαββίδης ως διευθυντής του Ταχυδρόμου, αλλά και μέσα από την ευρύτερη συνεργασία του με το Συγκρότημα.

Στο περιβάλλον του *Ταχυδρόμου*, του *Βήματος* και των *Νέων* βρίσκονταν επίσης διανοούμενοι, οι οποίοι συνεργάστηκαν από το 1963 με το περιοδικό *Εποχές*, που αποτέλεσε το σημαντικότερο πολιτιστικό έντυπο του Συγκροτήματος τη δεκαετία του 1960 και άφησε ανεξίτηλη σφραγίδα στον χώρο του πολιτισμού και της λογοτεχνίας εν γένει. Επρόκειτο για λογοτέχνες και διανοητές, όπως ο Άγγελος Τερζάκης, ο Γιώργος Θεοτοκάς, ο Γιώργος Σεφέρης κι άλλοι φιλελεύθεροι διανοούμενοι που εκείνη την περίοδο διένυαν μία ιδιαίτερα δημιουργική φάση ανανέωσης της σκέψης τους (Κοτζιά, 2006, σ. 203, 214-215).

Όσοι προαναφέρθηκαν αλλά και μια σειρά ακόμη σημαντικών συνεργατών, ήταν άνθρωποι που έχαιραν την εμπιστοσύνης και της υποστήριξης του Χρήστου Λαμπράκη, και μπορούσαν να αρθρογραφούν στα έντυπα του Συγκροτήματος μέσα σε συνθήκες αυτονομίας και ελεύθερης έκφρασης.

Στα αρχεία Άγγελου Τερζάκη και Γιώργου Θεοτοκά, για παράδειγμα, υπάρχουν κάποιες επιστολές του Χρήστου Λαμπράκη προς τους δύο πνευματικούς άνδρες που δείχνουν το κλίμα εμπιστοσύνης που επικρατούσε μεταξύ του εκδότη και των βασικών του συνεργατών. Ο Χρήστος Λαμπράκης, στο πλαίσιο συζήτησης για το περιοδικό *Εποχές*, αναφέρει στον Γιώργο Θεοτοκά, το πόσο πολύ εκτιμά και ταυτίζεται με τη σκέψη του γνωστού διανοητή, ως προς την ανάγκη απαγκίστρωσης από τις ιδεολογίες. Ενδεικτικά, ο Χρήστος Λαμπράκης σημειώνει: «Αν είναι κάτι που εξαρχής επιθυμούσα να αποφύγωμε ήσαν ο δογματισμός ή ο χρωματισμός [...] από τη μία ή την άλλη σχολή σκέψεως» (Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 12, υποφ. 1, σ. 26).

Αντίστοιχα, ως προς τον Άγγελο Τερζάκη, ο Χρήστος Λαμπράκης εμφανίζεται έτοιμος να αποκαταστήσει ο,τιδήποτε κάνει τον στενό του συνεργάτη να νιώθει θιγμένος (ενδεικτικά Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, φάκελος 28, υποφ. 1, σ. 4-5). Τις σχέσεις σεβασμού και εμπιστοσύνης με τους συνεργάτες του ομίλου επιβεβαιώνει και ο Κωστής Σκαλιόρας, που ανήκε στη νεότερη γενιά συγγραφέων την περίοδο εκείνη. Σχολιάζοντας την περίπτωση του περιοδικού *Εποχές*, στο οποίο ο Κωστής Σκαλιόρας έγραφε λογοτεχνική κριτική, αναφέρει ότι καλούνταν να επιλέξει ανάμεσα σε μία λίστα βιβλίων που του έδινε ο διευθυντής του περιοδικού Άγγελος Τερζάκης, ωστόσο δεν υπήρχε κανένας περιορισμός από τον εκδότη ή τον διευθυντή των *Εποχών* ως προς το περιεχόμενο της λογοτεχνικής κριτικής που θα έγραφε (Προσωπική συνέντευξη στις 2/2/2006).

Βασικές αρχές του Χρήστου Λαμπράκη

Ο Χρήστος Λαμπράκης συνοψίζει σε κείμενο του στις *Εποχές*, με σημείο αναφοράς τον φιλελευθερισμό του 18^{ου} αιώνα, τις αρχές που πρεσβεύει ο ίδιος, οι οποίες αποτυπώνονται και στα έντυπα του Συγκροτήματος: κριτική επιστημονική σκέψη, ισότητα των ανθρώπων, «κατάργηση των χρεωκοπημένων κοινωνικών φραγμών», πρόοδος, «πεποίθηση στη δυνατότητα εξέλιξης και βελτίωσης του ανθρώπου», καθώς και «πίστη στη διττή του υπόσταση, πνευματικής οντότητας και κοινωνικής μονάδας». (Λαμπράκης, 1963)

Αυτές οι αρχές, όπως και η έλλειψη δογματισμού και ιδεολογικού φανατισμού που προαναφέρθηκαν, διακατείχαν τις εφημερίδες και τα περιοδικά του Συγκροτήματος, όπου συνυπήρχαν όλες οι τάσεις : Αριστερά και Δεξιά, συντηρητισμός και πρόοδος, παράδοση και ρήξη με το παρελθόν. Αξίζει να σημειωθεί, ότι η μέριμνα για ισόρροπη ανάπτυξη των απόψεων δεν αναιρούσε το γεγονός ότι κάθε έντυπο του Συγκροτήματος είχε την ταυτότητά του. Εντούτοις, μέσα από τη σύνθεση των απόψεων στα επιμέρους έντυπα, η εικόνα που προκύπτει είναι ότι υπήρχε συνολικά η ροπή προς το καινούργιο, προς τη μετάβαση σε μία νέα εποχή σε όλα τα επίπεδα, κοινωνικοπολιτικά και πολιτισμικά, που δεν αναβαλλόταν άλλο εκ των συνθήκων.

Ένα παράδειγμα της πολυφωνίας που επικρατούσε στο Συγκρότημα την περίοδο εκείνη, είναι τα ταξίδια που πραγματοποιούσε ο Γιώργος Θεοτοκάς σε ανατολικές χώρες κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1960, ως απεσταλμένος του *Βήματος*. Μέσα από σειρά άρθρων που έγραφε ο Θεοτοκάς στον απόηχο των ταξιδιών, παρουσίαζε στοιχεία του πολιτισμού των ανατολικών χωρών, αλλά και στοιχεία αλληλεπίδρασης με την ελληνική κοινωνία και τον πολιτισμό. Για τα άρθρα αυτά ο Θεοτοκάς δέχθηκε σε πολλές περιπτώσεις πυρά από τον συντηρητικό τύπο, που θεωρούσε ότι ο γνωστός διανοούμενος εξοικειώνει τους Έλληνες με την κομμουνιστική κουλτούρα (ενδεικτικά Παπακωνσταντίνου, 1965). Στη συνέχεια των προηγούμενων επισκέψεων σε ανατολικά κράτη, ο Γιώργος Θεοτοκάς συνταξίδεψε με τους Οδυσσέα Ελύτη και Ανδρέα Εμπειρίκο στη Ρωσία το 1962, όντες προσκεκλημένοι του συνδέσμου της ΕΣΣΔ, και στη συνέχεια επίσης αρθρογράφησαν στις εφημερίδες του Συγκροτήματος σε σχέση με το ταξίδι τους. Σημειώνεται ότι και ο Άγγελος Τερζακης είχε πραγματοποιήσει αντίστοιχη επίσκεψη το 1959 στη Ρωσία, στέλνοντας ανταπόκριση στο *Βήμα* (Τερζάκης, 1959).

Πέρα όμως από το παράδειγμα των ταξιδιών σε ανατολικές χώρες, στα έντυπα του Συγκροτήματος υπάρχει συστηματική παρακολούθηση της σοβιετικής κουλτούρας και των τεχνών, έρευνες και άρθρα γνώμης για τον ζντανοφισμό, τη μετασταλινική κοινωνία και τέχνη, ενώ προβάλλεται συχνά το επιχείρημα ότι πρέπει να οδηγηθούμε στην «όσμωση» μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αρχής γενομένης από τον πολιτισμό.

Όλα τα παραπάνω δεν υπονοούν ότι το Συγκρότημα έφτασε σ' ένα επίπεδο ισόρροπης ανάπτυξης της σοβιετικής και δυτικής σκέψης την περίοδο εκείνη, καθώς είναι δεδομένο ότι η δυτική κοινωνία, πολιτισμός και τρόπος σκέψης ήταν κυρίαρχη στις εφημερίδες και τα περιοδικά του Συγκροτήματος. Είναι όμως άξιο λόγου ότι η παρουσία του σοβιετικού στοιχείου είναι πολύ μεγαλύτερη από εκείνη θα ανέμενε κανείς στο πλαίσιο των μη αριστερών εντύπων της εποχής. Εξάλλου, ο αντικομμουνισμός της δεκαετίας του 1960, όσο κι αν δε θύμιζε τον «ακμαίο» αντικομμουνισμό των προηγούμενων χρόνων, δεν έπαυε να διατηρεί τη δυναμική του, υποστηριζόμενος από τη συνεχιζόμενη δράση όλου του μετεμφυλιακού συστήματος εξουσίας.

Οι τέχνες στα έντυπα του Συγκροτήματος

Οι πολιτιστικές στήλες των εφημερίδων και των περιοδικών που εξέδιδε ο Χρήστος Λαμπράκης, περιέχουν πλήθος παραδειγμάτων που είναι ενδεικτικά για το ιδιαίτερο βάρος που απέδιδε ο εκδότης στον πολιτισμό, καθώς και για την αλληλεπίδρασή του τελευταίου με την πολιτική και την κοινωνία.

Όσον αφορά στο πεδίο της μουσικής, που υπήρξε μεγάλη αγάπη του ίδιου του Χρήστου Λαμπράκη, τα έντυπα παρουσιάζουν όλες τις τάσεις και τους προβληματισμούς της σύγχρονης μουσικής και υπάρχει κριτική για όλα τα είδη, χωρίς όμως να συναντάει κανείς αφοριστικές κρίσεις. Έτσι, οι μουσικές στήλες συμπεριλαμβάνουν από τη Μαρία Κάλλας- που ήταν, εξάλλου, προσωπική φίλη του Χρήστου Λαμπράκη- και την όπερα, ως το ελαφρό τραγούδι, τη σύγχρονη αμερικανική μουσική, το ρεμπέτικο και το λαϊκό.

Η μουσική του Μίκη Θεοδωράκη, ήταν για παράδειγμα, αντικείμενο πολύπλευρου σχολιασμού από τις εφημερίδες και τα περιοδικά της εποχής. Στα έντυπα του Συγκροτήματος συναντάει κανείς άλλοτε αρνητικές και άλλοτε θετικές κριτικές για τη μουσική του συνθέτη, ωστόσο δεν υπάρχει συστηματική πολεμική, όπως σε άλλα μη αριστερά έντυπα, ενώ συχνά φιλοξενούνται και οι απόψεις του συνθέτη γύρω από ποικίλα μουσικά θέματα. Ανάμεσα στα άρθρα με θετικό πρόσημο είναι, για παράδειγμα, κείμενο του Γιώργου Σαββίδη στο *Βήμα*, που αναφέρεται στην παρουσίαση των τραγουδιών του Επιταφίου, (Σαββίδης, 1960). Η συγκεκριμένη παρουσίαση είχε δεχθεί πυρά από πολλές πλευρές για μια σειρά από λόγους: τόσο ο συνθέτης Μίκης Θεοδωράκης όσο και ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος ήταν αριστερών πεποιθήσεων και μάλιστα πολιτικοποιημένοι, ενώ το έργο στην παρουσίαση ερμήνευε ο γνωστός λαϊκός τραγουδιστής Γρηγόρης Μπιθικώτσης, υπό τη συνοδεία των μπουζουκιών του Μανόλη Χιώτη. Συνυπήρχαν εν ολίγοις πολλοί παραγοντες, ικανοί να δίχασουν το κοινό και τους κριτικούς. Πέραν των πεποιθήσεων του Θεοδωράκη και του Ρίτσου, το μπουζούκι κι ιδιαίτερα η συνυπαρξή του με τον ποιητικό λόγο, βρισκόταν ακόμη στο στόχαστρο.

Αντίστοιχα, τα *Νέα* επικρίνουν σε μια σειρά άρθρων τη ματαίωση του ανεβάσματος του *Άξιον Εστί*, σε ποίηση Οδυσσέα Ελύτη και μουσική Μίκη Θεοδωράκη, στο Ηρώδειο, αλλά και άλλες

ματαιώσεις πολιτιστικών γεγονότων, όπως για παράδειγμα του ανεβάσματος της παράστασης των Ατρείδων. Στην τελευταία περίπτωση, τα σχόλια της εφημερίδας συνοδεύονται από έρευνα για την ελευθερία της τέχνης. Όπως σημειώνουν *Τα Νέα*, κύκλοι της άκρας Δεξιάς είχαν βάλει στο στόχαστρο το έργο, θεωρώντας ότι περιέχει αντιβασιλικά μηνύματα, ενώ φιλοξενούνται δηλώσεις των Άγγελου Τερζάκη, Μάνου Χατζιδάκι, Μίκη Θεοδωράκη και Γιάννη Τσαρούχη που στιγματίζουν τη ματαίωση του έργου (Πηλιχός, 1964).

Μένοντας στο πεδίο του θεάτρου, στις πολιτιστικές σελίδες των *Νέων*, του *Βήματος*, των *Εποχών*, και γενικότερα στις πολιτιστικές σελίδες των εντύπων του Συγκροτήματος, βρίσκει κανείς από τα ανεβάσματα του Εθνικού θεάτρου, τον Μάνο Κατράκη και τον Αλέκο Αλεξανδράκη ως την Αλίκη Βουγιουκλάκη και την Έλλη Λαμπέτη. Παρούσα είναι και η διεθνής θεατρική σκηνη, όπως το Μαύρο θέατρο της Πράγας, το Επικό Θέατρο του Μπρεχτ, το Θέατρο του Παραλόγου με εκπροσώπους όπως οι Ιονέσκο και Μπέκετ κ.ά. Αποκλεισμοί δεν υπάρχουν, υπάρχουν όμως συζητήσεις που δεν καταλήγουν κατ' ανάγκη σε θετικά συμπεράσματα, εντούτοις ανοίγουν δρόμους για την κατανόηση των σύγχρονων τάσεων.

Σημαντικό μέρος των πολιτιστικών στηλών καταλαμβάνει επίσης η ποίηση και λογοτεχνία. Οι ποιητικές αναζητήσεις συμπεριλαμβάνουν κλασικούς, σύγχρονους και «παρεξηγημένους» μέχρι πρότινος ποιητές: Παλαμάς, Σολωμός, Κάλβος, Ελύτης, Σεφέρης, Ρίτσος, Καβάφης, Καρυωτάκης κ.ά. Το Συγκρότημα για παράδειγμα υιοθετεί πλήρως την αποκατάσταση του ονόματος του Καβάφη και την ένταξή του στη χορεία των μεγάλων ποιητών. Επίσης συμμετέχει σε όλες τις σημαντικές ποιητικές συζητήσεις της εποχής, όπως για παράδειγμα την αξία του *Άξιον Εστί* του Ελύτη. Πολλά μη αριστερά έντυπα εκείνη την περίοδο είχαν εκφράσει επιφυλάξεις για το έργο. Δεν ήταν τυχαίο ότι ο Ελύτης, αν και αστικής καταγωγής ο ίδιος, είχε επιλέξει το περιοδικό της Αριστεράς, την *Επιθεώρηση Τέχνης* για να πρωτοδημοσιεύσει αποσπάσματα του έργου, θεωρώντας ότι η επιλογή αυτή συμβάδιζε με το περιεχόμενο του έργου που περιείχε πατριωτικά, αντιστασιακά μηνύματα. Οι εφημερίδες και τα περιοδικά του Συγκροτήματος Λαμπράκη είχαν παρουσιάσει όλες τις σχετικές απόψεις, τόσο τις θετικές, όσο και τις αρνητικές. Ο Δημήτρης Μαρωνίτης, για παράδειγμα, μίλησε στις *Εποχές* για «ένα έργο

υψηλής πρόθεσης» που δείχνει να πετυχαίνει το στόχο του, αλλά σημειώνει ότι χρειάζεται περισσότερος χρόνος για να αποτιμηθεί σωστά η ποιητική συλλογή (Μαρωνίτης, 1965).

Μία άλλη λογοτεχνική συζήτηση της εποχής, είναι εκείνη που ανοίγει εκ νέου ο Γιώργος Θεοτοκάς, με σχόλιο του στις *Εποχές* στα 1963, προλογίζοντας απόσπασμα του έργου του *Ασθενείς και Οδοιπόροι* και αναφερόμενος «σ' ένα νέο, πιο ώριμο και συνειδητοποιημένο αφηγηματικό τρόπο αποτύπωσης των γεγονότων της Κατοχής και της Απελευθέρωσης» (Θεοτοκάς, 1963, σ. 14). Το παραπάνω σχόλιο προκάλεσε τις αντιδράσεις μιας μερίδας του συντηρητικού κυρίως τύπου, όπως για παράδειγμα της *Μεσημβρινής*, που θεώρησε ότι ο Θεοτοκάς προσπαθεί να «ακυρώσει» την προσφορά συναδέλφων του, που έγραψαν πολύ σημαντικά έργα για την εποχή. Ως παραδείγματα τέτοιων έργων αναφέρονται η *Πολιορκία* του Αλέξανδρου Κοτζιά, η *Ρίζα του Μύθου* του Ρόδη Προβελέγγιου, η *Τειχομαχία* του Θ. Φραγκόπουλου, τα *δόντια της μυλόπετρας* του Νίκου Κάσδαγλη, οι *Ένοχοι* Γιάννη Σφακιανάκη, *Λέσχη* και *Αριάγνη* του Στρατή Τσίρκα κ.ά. Τα παραδείγματα που επικαλείται η *Μεσημβρινή* ανήκουν στην πλειοψηφία τους σε εκείνα που η Αριστερά της εποχής είχε κατατάξει στην «μαύρη πολιτική λογοτεχνία», θεωρώντας ότι συκοφαντούσαν το αριστερό κίνημα. Κατά κάποιον τρόπο ο η *Μεσημβρινή* θεωρεί ότι ο Θεοτοκάς με τα σχόλια του έρχεται κοντά στην αντίληψη αυτή των αριστερών (*Μεσημβρινή*, 1963) .

Εκτός από τις προηγούμενες, καθώς και άλλες ελληνικές λογοτεχνικές συζητήσεις -η σύγκρουση της γενιάς του '30 με τη νέα λογοτεχνική γενιά, η λογοτεχνία και η ποίηση της ήττας κ.ά.-, η «βεντάλια» στα διεθνή λογοτεχνικά θέματα ήταν επίσης μεγάλη κι έτσι οι εκτός συνόρων λογοτεχνικές ανησυχίες συμπεριλάμβαναν από τον Μπαλζάκ, τον Σταντάλ, τον Φλωμπέρ και τον Ντοστογιέφσκι, έως τον Όργουελ, τον Κέστλερ, τον Καμύ, τον Κάφκα το νέο γαλλικό μυθιστόρημα και τη σοβιετική λογοτεχνία.

Από τις εφημερίδες και τα περιοδικά του Συγκροτήματος δεν θα μπορούσαν να λείπουν και οι εικαστικές τέχνες. Στις σχετικές στήλες αναδείχθηκε το έργο Ελλήνων και ξένων εικαστικών καλλιτεχνών, παλιότερων αλλά και σύγχρονων, και αναλύθηκαν θέματα όπως η αφαίρεση, ο μοντερνισμός, η κρίση των μορφών, η αγορά έργων τέχνης κ.λ.π.

Γενικότερα οι *Εποχές* αλλά και ευρύτερα η πολιτιστική αρθρογραφία του Συγκροτήματος, ανέδειξαν καθε πτυχή του πολιτισμού, αλλά και νεοεισαχθείσες τέχνες, όπως η Αρχιτεκτονική. Είναι ενδεικτικό ότι ο Χρήστος Λαμπράκης βοήθησε στην έκδοση του περιοδικού *Αρχιτεκτονική*, που εξέδωσε ο αρχιτέκτονας και φίλος του Αντώνης Κιτσίκης (Κόλλια, σ. 82). Η προσπάθεια αυτή πλαισιώθηκε κι από κείμενα στα έντυπα του Συγκροτήματος που μιλούν για την αρχιτεκτονική ως τέχνη.

Επίσης, πέρα από τα πολιτιστικά κείμενα στις εφημερίδες και τα περιοδικά, ο Χρήστος Λαμπράκης υποστήριξε τον πολιτισμό, άλλοτε εμφανώς και άλλοτε αφανώς, μέσα από χορηγίες για πολιτιστικές εκδηλώσεις, θεατρικές παραστάσεις, εκδόσεις, αρχαιολογικές ανασκαφές και μέσα από την ενίσχυση πολιτιστικών ιδρυμάτων σε Ελλάδα κι εξωτερικό (Κόλλια, σ. 82).

Τα κοινωνικά θέματα

Με δεδομένο ότι η πολιτική, ο πολιτισμός και η κοινωνία βρίσκονταν την περίοδο που εξετάζουμε σε σχέση άμεσης αλληλεπιδράσης, είναι ευνόητο ότι τα έντυπα του Συγκροτήματος απασχόλησαν όλα τα θέματα που δονούσαν την κοινωνία κατά τα τέλη της δεκαετίας του '50 και κατά τη δεκαετία του 1960. Μέσα από έρευνες και άρθρα, οι συντάκτες προσπάθησαν να προσδιορίσουν τα χαρακτηριστικά της εποχής και να αναδείξουν όλες τις πτυχές της κοινωνικής αλλαγής.

Κάποια από τα θέματα αυτά απαριθμεί ο ίδιος ο Χρήστος Λαμπράκης σε άρθρο του στις *Εποχές* για τη λεγόμενη ηθική κρίση. Ο Χρήστος Λαμπράκης υποστηρίζει ότι αυτό που ονομάζεται «ηθική κρίση» στην παρούσα φάση προκύπτει από μια εξελικτική διαδικασία αντικατάστασης των προηγούμενων δεδομένων από νέα (Λαμπράκης, 1964). Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες υποχρεωτικά εξελίσσονται, όσο και ότι η ανθρωπότητα βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο, η «κρίση» αυτή μπορεί να θεωρηθεί φυσιολογική. Από την άλλη, όσο το παρελθόν και οι παραδοσιακές αξίες απορρίπτονται, τόσο αυξάνονται οι φωνές που υποστηρίζουν ότι συντελείται μία βίαιη όσο και «ανήθικη» ώθηση του παρόντος προς το

μέλλον, που σε μεγάλο βαθμό έχει ως σύμμαχο τις τεχνολογικές εξελίξεις. Μεταξύ των θεμάτων που έχουν προκύψει, σύμφωνα με τον Λαμπράκη, είναι η σεξουαλικότητα των ανθρώπων, οι εξώγαμες σχέσεις, η ομοφυλοφιλία, η ευθανασία, η θανατική ποινή, η αυτοκτονία κ.ά. Συνολικά, ο Χρήστος Λαμπράκης εξετάζει με νηφάλιο τρόπο και χωρίς δαιμονοποιήσεις τα νέα δεδομένα, αλλά όχι άνευ επιφυλάξεων. Εν κατακλείδι, θέτει το ερώτημα αν, διαμορφώνοντας μια «κοινή δικαιοσύνη, κοινή ηθική και κοινούς ηθικούς κανόνες συμπεριφοράς», οδηγηθούμε σε μία πλήρη «ομογενοποίηση των κρατών, εθνών και φυλών» (Λαμπράκης, 1964).

Κάποια ακόμη από τα κοινωνικά θέματα που αναλύονται στις εφημερίδες και τα περιοδικά του Συγκροτήματος ήταν οι τεχνολογικές εξελίξεις που συμπεριλάμβαναν τη συζήτηση για τα πυρηνικά, η βιολογία και η βιοηθική, η κατάκτηση του διαστήματος, ο ρόλος της θρησκείας, η ισότητα, ο ρατσισμός, ο φεμινισμός, η μόδα, ο ευδαιμονισμός, ο καταναλωτισμός, η αστυφιλία, η μετανάστευση κ.ά. Οι σχετικές έρευνες και άρθρα βοηθούν την ελληνική κοινωνία να κατανοήσει τη σωρεία κοινωνικών αλλαγών που έρχονται με καταγιστική ορμή, οι οποίες τη δεδομένη στιγμή αφομοιώνονταν πολύ πιο αργά σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Ανάμεσα στα παραπάνω θέματα, ξεχωρίζει, μεταξύ άλλων, εκείνο του φεμινισμού. Τα έντυπα παρακολουθούν κι επανέρχονται συχνά στην εξέλιξη του γυναικείου κινήματος, στα αιτήματα, στις κατακτήσεις και στις προοπτικές. Ενδεικτικά, βρίσκουμε θέματα για τις «εξέχουσες γυναικείες προσωπικότητες του 20^{ου} αιώνα» και τις «Διαδηλώσεις γυναικών κατά της πολυγαμίας στο Πακιστάν» (*Το Βήμα*, 6 Ιουλίου 1962), για τη «βιομηχανική απασχόληση των γυναικών» (*Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3 Ιανουαρίου 1963), το αίτημα των γυναικών να επιτραπούν οι αμβλώσεις (*Τα Νέα*, 2 Αυγούστου 1962) κ.ά.

Τα θέματα ισότητας επεκτείνονται και στα προβλήματα του μαύρου πληθυσμού, με την επισήμανση ότι η Δύση πρέπει να λύσει το πρόβλημα (*Τα Νέα*, 29 Ιουλίου 1960). «Ο άνεμος της ελευθερίας πνέει όχι μόνο στην Αφρική, αλλά σε όλο τον κόσμο», σημειώνεται ενδεικτικά (*Το Βήμα*, 14 Αυγούστου 1960). Σε άλλο άρθρο αναφέρεται ότι τα παιδιά είναι «αθώα θύματα

του ρατσισμού» και οι επιστήμονες πρέπει να καταρρίψουν επιστημονικά κάθε βάση προκατάληψης (*Το Βήμα*, 21 Μαρτίου 1968).

Σε συνάρτηση με την εξέλιξη της κοινωνίας βρίσκονται και συζητήσεις που περιστρέφονται γύρω από την ανάπτυξη, τον εκσυγχρονισμό, την οικονομία, την ευρωπαϊκή προοπτική, τον τουρισμό κ.ά.

Ο ρόλος του Συγκροτήματος σε σχέση με την προώθηση των παραπάνω ζητημάτων ήταν ενεργός. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, πέρα από την αρθρογραφία, ήταν ότι στα γραφεία του *Οικονομικού Ταχυδρόμου* είχε φιλοξενηθεί σύσκεψη των αρμόδιων παραγόντων της κυβέρνησης για την ίδρυση Τουριστικού Επιμελητηρίου και προώθηση όλων των καίριων θεμάτων για τον τουρισμό. Όπως επισημαίνεται, στη συζήτηση μετείχε με προτάσεις ο επικεφαλής του Συγκροτήματος Χρήστος Λαμπράκης (*Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3 Νοεμβρίου 1960).

Ειδική μνεία πρέπει να γίνει και στις αναλύσεις που αφορούν στην παιδεία, αφού οι εφημερίδες και τα περιοδικά που εξέδιδε ο Χρήστος Λαμπράκης ανέδειξαν τα αιτήματα των νέων, αλλά και συζητήσεις όπως η δημοτική γλώσσα, το δίλημμα τεχνική ή ανθρωπιστική μόρφωση, τα προβλήματα που ταλάνιζαν τα πανεπιστήμια και άλλα θέματα παιδείας.

Αντί επιλόγου

Συνολικά, ο διάλογος που αναπτύχθηκε μέσα από τα έντυπα του Συγκροτήματος τα πρώτα χρόνια μετά την ανάληψη της ηγεσίας από τον Χρήστο Λαμπράκη, έθεσε σημαντικά ζητήματα γύρω από την κοινωνία και τον πολιτισμό, απενοχοποίησε θέματα ταμπού, ενόχλησε, κινητοποίησε και εν ολίγοις ήταν ένα σημαντικό κομμάτι του δημοσίου διαλογου και κατ'επέκταση της πολιτιστικής άνοιξης της δεκαετίας του 1960. Σε αυτές τις συζητήσεις εντούτοις, όπως και σε κάθε πτυχή της κοινωνίας και του πολιτισμού εκείνης της περιόδου, υπάρχει η αίσθηση του ανολοκλήρωτου, όπως ανολοκλήρωτη έμεινε συνολικά η πολιτιστική άνοιξη.

Ωστόσο, οι ιδέες που διακινήθηκαν μέσα από τους καλλιτέχνες, τους πνευματικούς ανθρώπους, τη νεολαία, τους παράγοντες της δημόσιας ζωής αλλά και τα έντυπα, όπως αυτά

του Συγκροτήματος, ήταν μέρος των ζυμώσεων που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1960 και συνέχισαν να λαμβάνουν χώρα, κυρίως αδιόρατα, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, όσο και εμφανώς πια μεταπολιτευτικά, όταν η ελληνική κοινωνία κλήθηκε να ξαναπιάσει το νήμα της κοινωνικής και πολιτισμικής εξέλιξης από εκεί που έμεινε, όταν κόπηκε βίαια τον Απρίλιο του 1967.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλιβιζάτος, Ν. (2015). Πραγματιστές, δημαγωγοί και ονειροπόλοι. Πολιτικοί, διανοούμενοι και η πρόκληση της εξουσίας, Αθήνα: Πόλις

Κόλλια, Ε. (2023). Στα χρόνια του Χρήστου Λαμπράκη. Μαρτυρίες και αφηγήσεις για τον Δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη 1957-2017. Αθήνα: Πατάκης

Κοτζιά, Ε.(2006). *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*. Αθήνα: Πόλις

Μπουρνάζος, Σ. (2019) Το Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967, Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Παπαδημητρίου, Δ. (2006). Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967. Αθήνα: Σαββάλας

Ρήγος, Α.&Σεφεριάδης, Σ.& Χατζηβασιλείου, Ε. (επιμ.).(2008). Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες, Αθήνα: Καστανιώτης.

Rominj, P.& Scott-Smith, G.&Segal. J.(επιμ.). (2012). *Divided Dreamworlds? The Cultural Cold War in East and West*. Amsterdam: Amsterdam University Press

Scott-Smith, G. (2002). *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*. London, USA, Canada: Routledge

Σκούρα, Ε. (2021). Πολιτισμικές αναπαραστάσεις του ψυχρού πολέμου και νέα κοινωνικά αιτήματα: τα λόγια περιοδικά της δεκαετίας του 1960(Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Westad, O. A.(2017). *The Cold War: A World History*. London: Penguin

Άρθρα περιοδικών

Λαμπράκης, Χ. (1964). Κρίση ή φυσιολογική επανεκτίμηση;, *Εποχές*, 15, 11-17

Θεοτοκάς, Γ. (1963). Ασθενείς και Οδοιπόροι. *Εποχές*, 6, 14-21.

Λαμπράκης, Χ. (1963). Βολταίρος. Ο 18^{ος} αιώνας και οι “απελευθερωτικές” τάσεις. *Εποχές*, 8, 85-94.

Μαρωνίτης, Δ. (1965). Πρώτα φιλολογικά προλεγόμενα στο “Άξιον Εστί” του Ελύτη. *Εποχές*, 29, 13-19.

Αρθρα εφημερίδων

Τερζάκης, Α. (1959, Ιούνιος 4). Το συνέδριο δεν χορεύει. *Το Βήμα*.

«Λευκε Άνθρωπε άκουσε». (1960, Ιούλιος 29). *Τα Νέα*

«Λευκοί και έγχρωμοι». (1960, Αύγουστος 14). *Το Βήμα*

Σαββίδης, Γ.Π. (1960, Οκτώβριος 6). Η Μάχη των Επιταφίων εδόθη και έληξε χθες με αμοιβαίον θρίαμβον. *Το Βήμα*.

«Επιβάλλεται η ενώσις εις ενιαίαν οργάνωσιν των ασχολούμενων με τον τουρισμόν». (1960, Νοέμβριος 3). *Οικονομικός Ταχυδρόμος*

«25 διασημες γυναικες». (1962, Ιούλιος 6). *Το Βήμα*

«Διαδηλώσεις γυναικών κατα της πολυγαμίας στο Πακιστάν» (1962, Ιούλιος 6). *Το Βήμα*

«Να επιτραπούν οι εκτρώσεις ζητούν οι γυναικες – Δε θέλουμε να γεννούμε τέρατα». (1962, Αύγουστος 2). *Τα Νέα*.

«Η βιομηχανική απασχόλησις των γυναικών». (1963, Ιανουάριος 3), *Οικονομικός Ταχυδρόμος*.

«Πνευματικό ζήτημα δημιουργεί ο κ. Θεοτοκάς. Μια περίεργη άποψη που διαγράφει την προσφορά όλων των συναδέλφων του». (1963, Οκτώβριος 11). *Η Μεσημβρινή*.

Πηλιχός, Γ. (1964, Αύγουστος 5). Αντιδημοκρατική και παράνομη η ματαίωση των «Ατρείδων». *Τα Νέα*.

Παπακωνσταντίνου, Θ. (1965, Ιούνιος 30). Οι λεόντειοι ανταλλαγαί. *Η Μεσημβρινή*.

«Κορυφαίαι προσωπικότητες δια το φυλετικόν πρόβλημα». (1968, Μάρτιος 21). *Το Βήμα*

ΑΡΧΕΙΑ

Αρχείο Γιώργου Θεοδοκά. Αθήνα: Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Αρχείο Άγγελου Τερζάκη. Αθήνα: Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.